

รูปแบบการสร้างเกษตรกรต้นแบบโดยใช้หลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง
ในพื้นที่ดำเนินงานของศูนย์ศึกษาการพัฒนาภูพาน
อันเนื่องมาจากพระราชดำริ จังหวัดสกลนคร
A Model for Professional Farmers Based on the Philosophy of
Sufficiency Economy in Responsible Areas
of the Puparn Royal Development Study Center in
SakonNakhon Province

วัชรพงศ์ ศรีสำราญ¹ ศักดิ์พงศ์ หอมหวล² และ อนุกูล วัฒนสุข³
Watcharapong Srisamran ¹, Sakpong Homhuan ² and AnukulWatanasuk ³

บทคัดย่อ

การวิจัยเรื่อง รูปแบบการสร้างเกษตรกรต้นแบบโดยใช้หลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงในพื้นที่ดำเนินงานของศูนย์ศึกษาการพัฒนาภูพานอันเนื่องมาจากพระราชดำริ จังหวัดสกลนคร การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อสร้างเกษตรกรต้นแบบในพื้นที่ดำเนินงานของศูนย์ศึกษาการพัฒนาภูพานอันเนื่องมาจากพระราชดำริ จังหวัดสกลนคร กลุ่มเป้าหมาย ที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ คือ เกษตรกรศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงของศูนย์ศึกษาการพัฒนาภูพานจำนวน 37 คน พื้นที่วิจัย คือ หมู่บ้านโดยรอบศูนย์ศึกษาการพัฒนาภูพานฯ ในเขตอำเภอเมืองสกลนครและอำเภอเต่างอยจำนวน 27 หมู่บ้าน ใช้วิธีการวิจัยแบบผสมผสานวิธี (Mix Methodology) เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูล ได้แก่ การสนทนากลุ่ม แบบสอบถาม แบบสังเกต การสัมภาษณ์เชิงลึก การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ ข้อมูลเชิงปริมาณ วิเคราะห์ค่าสถิติพื้นฐาน โดยอธิบายปรากฏการณ์เชิงอุปนัย

ผลการวิจัย พบว่า

ผลการศึกษารูปแบบการสร้างเกษตรกรต้นแบบมี 5 ขั้นตอนดังนี้ ขั้นตอนที่ 1) ศึกษาสถานการณ์ปัจจุบันที่มีผลกระทบทั้งทางตรงและทางอ้อม ขั้นตอนที่ 2) ใช้วิถีพุทธ “ สัปปุริสธรรม7 ”เป็นแนวทางในการคัดเลือกเกษตรกรเข้าร่วมโครงการ ขั้นตอนที่ 3) ถ่ายทอดชุดความรู้ให้เกษตรกรโดยเลือกกิจกรรมทำการเกษตรที่สอดคล้องกับลักษณะภูมิศาสตร์และบริบททางวัฒนธรรมตามอัตลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ขั้นตอนที่ 4) ศึกษาลักษณะภูมิศาสตร์ของแปลงเกษตรกรรมที่จะดำเนินการและบริบททางวัฒนธรรมของพื้นที่ ขั้นตอนที่ 5) ยกระดับการพัฒนาเกษตรกรต้นแบบใน 3 ระดับ คือ ระดับบุคคล สถาบันครอบครัวและระดับชุมชนนำสู่เกษตรกรต้นแบบที่สมบูรณ์

คำสำคัญ : เกษตรกรต้นแบบ, หลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง, ศูนย์ศึกษาการพัฒนาภูพานอันเนื่องมาจากพระราชดำริ

¹ นักศึกษาปริญญาเอก สาขานวัตกรรมเพื่อการพัฒนาท้องถิ่น บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม

² อาจารย์ สาขานวัตกรรมเพื่อการพัฒนาท้องถิ่น บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม

³ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. คณะทรัพยากรธรรมชาติและอุตสาหกรรมเกษตร มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ วิทยาเขตเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดสกลนคร

ABSTRACT

The objectives of this research were to produce the professional farmers in the villages around The Puparn Royal Development Study Center in Sakon Nakhon Province. The target population was thirty seven farmers of the sufficiency economy learning centers in The Puparn Royal Development Study Center in Sakon Nakhon Province. The research areas were twenty seven villages around the Center. Mixed methodology was employed in the research study in order to prove the assumption of the study. The research instruments were an interview form, an observation form, a questionnaire, and a group discussion. The qualitative and quantitative analyses with the basic statistics were used with inductive phenomenon explanation to analyze data gained in the study.

The results of research found that the formation of the model for professional farmers was divided into 5 steps including 1) studying current situations of the direct and indirect impacts on the changes of environmental and social background of the farmers, 2) applying Supurisajathum 7, the Buddhism principles, to select the farmers participating in the project, 3) transferring the knowledge of integrated contents which relates to geography, culture, context, identity of the ethnical groups, 4) studying the geography of farming areas and cultural context of people in the research areas focusing on their needs and ethnical groups of the farmers, and 5) upgrading professional farmers with the description of the production process of three levels: individual level, family level, and community level.

Keywords : A Model for Professional Farmers, the Philosophy of Sufficiency Economy, puparn royal development study center

บทนำ

เกษตรกรไทยในยุคปัจจุบัน ต้องเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงทั้งในระดับโลกและในประเทศ จากสภาพอากาศและสภาพแวดล้อมที่ผันแปรเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ทั้งจากภัยธรรมชาติที่หลีกเลี่ยงได้ยาก สินค้าเกษตรบางอย่างถูกตั้งเงื่อนไขการผลิตที่ต้องคำนึงถึงมาตรฐาน คุณภาพของสินค้า และถูกกีดกันจากประเทศคู่ค้า อีกทั้งต้นทุนในการผลิตสูง ราคาผลผลิตตกต่ำ ราคาขึ้นอยู่ในการควบคุมกลไกการตลาดจากพ่อค้าคนกลาง ปัญหาแรงงานภาคการเกษตรที่ถูกเคลื่อนย้ายไปสู่ภาคอุตสาหกรรมและการบริการ

ราษฎรที่ประกอบอาชีพทางการเกษตรส่วนใหญ่เป็นผู้สูงอายุและขาดการรับช่วงต่อของกลุ่มคนหนุ่มสาว ซึ่งถือว่าเป็นวัยแรงงานที่สำคัญ อีกทั้งพื้นที่ทำเกษตรกรรมต่อประชากรมีขนาดเล็กและถูกเปลี่ยนไปเป็นที่อยู่อาศัยและกิจกรรมอื่นๆ ในขณะที่ความต้องการด้านอาหารและพลังงานเพิ่มมากขึ้น การพัฒนาประเทศในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 11 (พ.ศ. 2555 - 2559) จำเป็นต้องคำนึงถึงภัยคุกคามและจุดแข็งที่ใช้ผลักดันการพัฒนาให้ก้าวหน้าเพื่อให้เกิดความยั่งยืน ตามแนวพระราชดำรัสที่เน้นการพัฒนาแบบองค์รวม ยึดคนเป็น

ศูนย์กลางพัฒนา และให้ความสำคัญกับกระบวนการมีส่วนร่วมของภาคีการพัฒนา (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2554)

โครงการพัฒนาอันเนื่องมาจากพระราชดำริมากกว่าสี่พันโครงการ ซึ่งกระจายอยู่ทั่วประเทศ เพื่อยกระดับคุณภาพชีวิตและสภาพความเป็นอยู่ของราษฎรทุกหมู่เหล่าให้ดีขึ้นในทุกด้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ยากไร้ด้อยโอกาสในชนบทห่างไกล ได้ก่อคุณูปการรอนกอนันต์แก่ประเทศชาติเป็นส่วนรวม โดยเฉพาะอย่างยิ่งโครงการศูนย์ศึกษาการพัฒนาอันเนื่องมาจากพระราชดำริ ซึ่งเป็นโครงการที่ได้น้อมนำพระราชดำรัสเพื่อหาแนวทางในการแก้ไขปัญหาความยากจนของราษฎรโดยใช้หลักของปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง เป็นการจำลองพื้นที่ต้นแบบให้เหมาะสมกับสภาพภูมิสังคม โดยได้รวบรวมผลการค้นคว้า ทดสอบ ทดลอง และทำการสาธิต เพื่อเป็นแหล่งศึกษาดูงานและถ่ายทอดองค์ความรู้แก่เกษตรกร นักเรียน นักศึกษา ตลอดจนผู้ที่สนใจทั่วไปอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะอย่างยิ่งศูนย์ศึกษาการพัฒนาภูพานอันเนื่องมาจากพระราชดำริ จังหวัดสกลนคร เป็น 1 ใน 6 ศูนย์ฯ ที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ได้พระราชทานพระราชดำริให้จัดตั้งขึ้นเมื่อวันที่ 25 พฤศจิกายน 2525 เพื่อใช้เป็นแบบจำลองของภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ในการเป็นส่วนย่อยของภูมิภาคที่สอดคล้องกับการแก้ปัญหา และศึกษารูปแบบ และตัวอย่างของการพัฒนาในพื้นที่ภาคอีสานว่าควรดำเนินการไปในทิศทางใดจึงจะประสบความสำเร็จ การถ่ายทอดเทคโนโลยีการเกษตรไปสู่เกษตรกรนั้น ได้จัดทำแปลงสาธิตในศูนย์ศึกษาฯ เพื่อให้เกษตรกรเข้าไปศึกษาดูงาน ฝึกอบรมและพัฒนาอาชีพต่างๆ ตลอดจนส่งเจ้าหน้าที่ของศูนย์ศึกษาฯ เข้าไปถ่ายทอดวิธีการและเทคโนโลยีในด้านต่างๆ ให้กับราษฎรในหมู่บ้านรอบศูนย์ศึกษาการพัฒนาภูพานฯ (สำนักงานคณะกรรมการพิเศษเพื่อประสานงานโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ, 2548 : 10)

ศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงตามแนวพระ

ราชดำริของศูนย์ศึกษาการพัฒนาภูพานฯ ก่อตั้งตามแนวพระราชดำริ เมื่อปี พ.ศ. 2549 เพื่อเป็นตัวอย่างความสำเร็จของเกษตรกรที่ได้รับโอกาสจากการส่งเจ้าหน้าที่เข้าไปถ่ายทอดวิธีการและเทคโนโลยีการเกษตร ซึ่งอยู่ในความรับผิดชอบของศูนย์ศึกษาการพัฒนาภูพานฯ เพื่อสร้างต้นแบบความสำเร็จในพื้นที่ทำการเกษตร ที่เป็นความต้องการของเกษตรกรโดยตรงและส่งผ่านความต้องการดังกล่าวให้นักวิชาการซึ่งมีความชำนาญเฉพาะด้าน เพื่อทำการวิเคราะห์ความเหมาะสม และจะทำการส่งเสริมขยายผลตามความต้องการของเกษตรกรเป็นสำคัญ หากแต่ในบางพื้นที่พบปัญหาความไม่สอดคล้องกับพื้นที่ตามลักษณะภูมิประเทศ จะได้รับคำแนะนำจากนักวิชาการพร้อมทั้งแนะนำองค์ความรู้ใหม่ๆ ที่เหมาะสมเพื่อให้เกษตรกรได้ทบทวนและคัดเลือกกิจกรรมดำเนินการให้เหมาะสมกับสภาพภูมิสังคมและตรงตามความต้องการของเกษตรกร(สำนักงานคณะกรรมการพิเศษเพื่อประสานงานโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ, 2550 : 25)

จากการลงพื้นที่เพื่อพัฒนาจิตวิทยของอาจารย์-นักศึกษาปริญญาเอกสาขานวัตกรรมเพื่อพัฒนาท้องถิ่นร่วมกับผู้วิจัยพบว่า การพัฒนาของศูนย์ศึกษาการพัฒนาภูพานอันเนื่องมาจากพระราชดำริ จังหวัดสกลนคร ในพื้นที่อื่นๆ ซึ่งได้เล็งเห็นแนวทางในการขับเคลื่อนศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงเพื่อขยายผลสำเร็จให้เกิดประโยชน์สูงสุดแก่เกษตรกรในพื้นที่ เป็นการเพิ่มรายได้และลดรายจ่ายต้นทุนการผลิต และถ่ายทอดองค์ความรู้ให้แก่เกษตรกรทั่วไปอย่างกว้างขวาง จึงให้ความสนใจโดยได้ประสานงานให้ศูนย์ศึกษาการพัฒนาภูพานฯ เข้าไปดำเนินการในพื้นที่ต่างๆ ทำให้ประสบปัญหาเกี่ยวกับเจ้าหน้าที่และผู้เชี่ยวชาญในแต่ละด้านไม่เพียงพอในการขยายผลไปในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และเกิดความซ้ำซ้อนระหว่างการทำงานในภาคสนาม จึงได้ตั้งข้อสังเกตเพื่อค้นหาแนวทางในการแก้ไขปัญหาดังกล่าวโดยการ

สร้างกระบวนการมีส่วนร่วมกันในทุกภาคส่วน ทั้งนี้ในการขยายผลต้นแบบในพื้นที่อื่นๆ ทั่วทุกภูมิภาค ยังพบว่าราษฎรที่ประกอบอาชีพทางการเกษตรส่วนใหญ่เป็นผู้สูงวัยและขาดการรับช่วงต่อของกลุ่มคนหนุ่มสาววัยแรงงานจึงมีความจำเป็นที่จะต้องศึกษาหารูปแบบใหม่ๆ ในการส่งเสริมและขยายผลโดยการยกระดับเกษตรกรศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงตามแนวพระราชดำริให้มีความสามารถในการถ่ายทอดองค์ความรู้และเชื่อมโยงเครือข่ายการเรียนรู้เพื่อขยายผลสำเร็จของศูนย์ศึกษาการพัฒนาภูพานฯ ผู้วิจัยได้มองเห็นความจำเป็นที่จะต้องศึกษาหารูปแบบใหม่ๆ ในการส่งเสริมและขยายผลโดยการยกระดับเกษตรกรศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงตามแนวพระราชดำริ ให้มีความสามารถในการถ่ายทอดองค์ความรู้และเชื่อมโยงเครือข่ายการเรียนรู้เพื่อขยายผลสำเร็จของศูนย์ศึกษาการพัฒนาภูพานฯ จึงได้ทำการศึกษารูปแบบการสร้างเกษตรกรต้นแบบในพื้นที่ดำเนินงานของศูนย์ศึกษาการพัฒนาภูพานอันเนื่องมาจากพระราชดำริ จังหวัดสกลนคร โดยยึดหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง เป็นแนวคิดสำคัญที่ผู้วิจัยสนใจจะดำเนินการศึกษาในครั้งนี้

วัตถุประสงค์การวิจัย

เพื่อสร้างเกษตรกรต้นแบบในพื้นที่ดำเนินงานของศูนย์ศึกษาการพัฒนาภูพานอันเนื่องมาจากพระราชดำริ จังหวัดสกลนคร

ขอบเขตการวิจัย

1.ด้านเนื้อหา

พัฒนาเกษตรกรศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงในพื้นที่รอบศูนย์ศึกษาการพัฒนาภูพานอันเนื่องมาจากพระราชดำริ จังหวัดสกลนคร ให้เป็นเกษตรกรต้นแบบ โดยมีระดับของการพัฒนา 3 ระดับคือ

1.1 เกษตรกรต้นแบบในระดับบุคคล หมายถึง เกษตรกรมีความรอบรู้ในเทคนิคการทำเกษตรกรรมและสามารถประยุกต์ใช้องค์ความรู้ต่างๆ แก้ไขปัญหาในการทำเกษตรในพื้นที่ของตนเอง ให้ประสบความสำเร็จได้เป็นอย่างดี

1.2 เกษตรกรต้นแบบในระดับสถาบันครอบครัว หมายถึง เกษตรกรมีความรอบรู้ในเทคนิคการทำเกษตรกรรมและสามารถประยุกต์ใช้องค์ความรู้ต่างๆ แก้ไขปัญหาในการทำเกษตรในพื้นที่ของตนเองให้ประสบความสำเร็จและสามารถถ่ายทอดองค์ความรู้ให้ทายาทสืบทอดหรือเครือข่ายได้เป็นอย่างดี

1.3 เกษตรกรต้นแบบในระดับชุมชน หมายถึง เกษตรกรมีความรอบรู้ในเทคนิคการทำเกษตรกรรมและสามารถประยุกต์ใช้องค์ความรู้ต่างๆ แก้ไขปัญหาในการทำเกษตรในพื้นที่ของตนเองให้ประสบความสำเร็จและสามารถถ่ายทอดองค์ความรู้ให้ทายาทสืบทอดหรือเครือข่ายได้เป็นอย่างดี และได้รับการยอมรับจากชุมชน มีบทบาทในการเป็นผู้นำทางความคิดและบทบาทหน้าที่ทางสังคม

2.กลุ่มเป้าหมาย

2.1 เกษตรกรศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงในพื้นที่รอบศูนย์ศึกษาการพัฒนาภูพานอันเนื่องมาจากพระราชดำริ จังหวัดสกลนคร จำนวน 37 ศูนย์เรียนรู้

2.2 เจ้าหน้าที่ปฏิบัติงานของศูนย์ศึกษาการพัฒนาภูพานอันเนื่องมาจากพระราชดำริ จังหวัดสกลนคร

- ผู้บริหาร 12 คน
- นักวิชาการ 36 คน
- พนักงานราชการ 158 คน
- เจ้าหน้าที่ปฏิบัติงานขยายผล 242 คน

3.ขอบเขตด้านกระบวนการวิจัย

ระยะที่ 1 ศึกษาข้อมูลพื้นฐานจาก

สภาพการดำเนินงาน สภาพปัญหาและการแก้ปัญหาในอดีตถึงปัจจุบันต่อการพัฒนาเกษตรกรรมต้นแบบของหมู่บ้านรอบศูนย์ศึกษาการพัฒนาภูพานอันเนื่องมาจากพระราชดำริ จังหวัดสกลนคร

ระยะที่ 2 ค้นหาองค์ความรู้และรูปแบบการเรียนรู้ของเกษตรกรต้นแบบบนฐานภูมิสังคมสร้างสรรค์

ระยะที่ 3 พัฒนารูปแบบกระบวนการสร้างเกษตรกรต้นแบบโดยยึดหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง

ระยะที่ 4 ถอดบทเรียนและสรุปเพื่อยืนยันผลการพัฒนารูปแบบการสร้างเกษตรกรต้นแบบโดยใช้หลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงในพื้นที่ดำเนินงานของศูนย์ศึกษาการพัฒนาภูพานอันเนื่องมาจากพระราชดำริ จังหวัดสกลนคร

4.ระยะเวลาในการดำเนินงาน

ดำเนินงานระหว่างเดือน พฤษภาคม 2555 ถึง มิถุนายน 2556

5.ขอบเขตด้านพื้นที่ ประกอบด้วย

5.1พื้นที่ขับเคลื่อนกระบวนการเรียนรู้ ได้แก่ ศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงในพื้นที่รอบศูนย์ศึกษาการพัฒนาภูพานอันเนื่องมาจากพระราชดำริ จังหวัดสกลนคร จำนวน 37 ศูนย์เรียนรู้

5.2 พื้นที่ขับเคลื่อนนวัตกรรม ได้แก่ แปลงพื้นที่ของเกษตรกรต้นแบบ

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยเรื่องรูปแบบการสร้างเกษตรกรต้นแบบโดยใช้หลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงในพื้นที่ดำเนินงานของศูนย์ศึกษาการพัฒนาภูพานอันเนื่องมาจากพระราชดำริจังหวัดสกลนครใช้ระเบียบวิธีวิจัยและพัฒนา (R&D) แบ่งออกเป็น 4 ระยะ คือ ระยะที่ 1 ศึกษาข้อมูลพื้นฐานจากสภาพการดำเนินงาน สภาพปัญหา และการแก้ปัญหาในอดีตถึงปัจจุบันต่อการพัฒนาเกษตรกรรมต้นแบบของ

หมู่บ้านรอบศูนย์ศึกษาการพัฒนาภูพานอันเนื่องมาจากพระราชดำริ จังหวัดสกลนคร ระยะที่ 2 ค้นหาองค์ความรู้และรูปแบบการเรียนรู้ในการพัฒนาคุณภาพการศึกษาของเกษตรกรต้นแบบบนฐานภูมิสังคมสร้างสรรค์ ระยะที่ 3 พัฒนารูปแบบกระบวนการสร้างเกษตรกรต้นแบบโดยยึดหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง ระยะที่ 4 ถอดบทเรียนและสรุปเพื่อยืนยันผลการพัฒนารูปแบบการสร้างเกษตรกรต้นแบบโดยใช้หลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงในพื้นที่ดำเนินงานของศูนย์ศึกษาการพัฒนาภูพานอันเนื่องมาจากพระราชดำริ จังหวัดสกลนคร

โดยมีขอบเขตการวิจัยคือ 1) กลุ่มเป้าหมายได้แก่ (1) กลุ่มผู้ให้ข้อมูลวิจัย ได้แก่ เจ้าหน้าที่ศูนย์ศึกษาการพัฒนาภูพานอันเนื่องมาจากพระราชดำริจังหวัดสกลนคร ผู้บริหารนักวิชาการ พนักงานราชการเจ้าหน้าที่ปฏิบัติงานขยายผล จำนวน 448 คน (2)กลุ่มทดลองใช้นวัตกรรม ได้แก่ เกษตรกรศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงในพื้นที่รอบศูนย์ศึกษาการพัฒนาภูพานอันเนื่องมาจากพระราชดำริ จังหวัดสกลนคร จำนวน 37 คน 2)พื้นที่ ได้แก่ (1)พื้นที่ขับเคลื่อนกระบวนการเรียนรู้ได้แก่ ศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงในพื้นที่รอบศูนย์ศึกษาการพัฒนาภูพานอันเนื่องมาจากพระราชดำริ จังหวัดสกลนคร จำนวน 37 ศูนย์เรียนรู้ (2)พื้นที่ขับเคลื่อนนวัตกรรม ได้แก่ แปลงพื้นที่ของเกษตรกรต้นแบบอำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร โดยมีระยะเวลาที่ใช้ในการวิจัย 9 เดือน ระหว่าง กรกฎาคม พ.ศ.2555 ถึง มีนาคม พ.ศ. 2556

การวิเคราะห์ข้อมูลกระทำใน 2 ระยะคือ

1) การวิเคราะห์ระหว่างดำเนินการเก็บข้อมูล เป็นการจัดทำข้อมูลที่ได้มาให้เกิดความเป็นระบบระเบียบ มีการจำแนกข้อมูลเป็นกลุ่ม เพื่อความสะดวกในการตรวจสอบโดยการวิเคราะห์บริบท ด้านการเกษตรกรรม เศรษฐกิจสังคมและรวบรวมภูมิปัญญาในการทำการเกษตรตลอดวงจรการผลิต ถึงการจัดจำหน่าย 2)การวิเคราะห์หลังจากเก็บข้อมูลแล้ว เป็นการวิเคราะห์

สรุปผลโดยนำข้อมูลมาผสมผสานกันเพื่อวิเคราะห์สรุปผล (Combined Level Triangulation) โดยดำเนินการ ดังนี้ (1)วิเคราะห์การเปลี่ยนผ่านของระบบเกษตรกรรมตามลำดับเวลา (2)สังเคราะห์ภูมิปัญญาในการทำเกษตรกรรมภายใต้ระบบเกษตรกรรมเชิงพหุลักษณะ(3)สังเคราะห์กระบวนการเรียนรู้ในการทำเกษตรกรรมภายใต้ระบบเกษตรกรรมเชิงพหุลักษณะ

เครื่องมือการวิจัย

เครื่องมือการวิจัย ที่ใช้คือ 1) แบบสัมภาษณ์ (1)แบบมีโครงสร้าง ใช้สอบถามเกี่ยวกับสภาพปัจจุบัน ปัญหา ประวัติหมู่บ้าน การเปลี่ยนแปลงของชุมชนจากอดีตถึงปัจจุบัน (2)แบบไม่มีโครงสร้าง ใช้สอบถามเกี่ยวกับสภาพที่พบเห็นในการสัมภาษณ์จะสัมภาษณ์สดหรือสัมภาษณ์ปากเปล่ากับผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง 2) แบบสังเกตแบบมีส่วนร่วม เป็นแบบบันทึกข้อมูลจากการสังเกตพฤติกรรมของผู้คนในชุมชน ใช้บันทึกสิ่งพบเห็นขณะที่สังเกตเห็น สภาพทั่วไป กิจกรรมการเกษตร หรือกิจกรรมต่างๆ ในชุมชน 3)แบบบันทึกการประชุม ใช้บันทึกการประชุมจากการระดมความคิดเห็น และการเสวนากลุ่ม

การวิเคราะห์ข้อมูล

การวิเคราะห์ข้อมูลในการวิจัยครั้งนี้ใช้วิธีวิเคราะห์แบบการวิเคราะห์เชิงเนื้อหา (Content Analysis) ซึ่งได้จากการศึกษาเอกสาร (Documentary) การศึกษารายกรณี (Case Study) การสังเกตการณ์อย่างมีส่วนร่วม (Participative Observation) การสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) การสนทนากลุ่ม (Focus Group) การประชุมเชิงปฏิบัติการ (Workshop) การเขียนบันทึก (Journal) แล้วนำมาวิเคราะห์สังเคราะห์และนำเสนอเชิงพรรณนา

ผลการวิจัย

1. ภูมิสังคมของหมู่บ้านบวรโดยรอบศูนย์ศึกษาการพัฒนาภูพานอันเนื่องมาจากพระราชดำริ จังหวัดสกลนคร สภาพทางกายภาพส่วนใหญ่เป็นที่ราบเชิงเขา มีเทือกเขาภูพานเป็นป่าต้นน้ำ โดยสภาพเป็นป่าเต็งรัง โดยชาวบ้านได้อาศัยผืนป่าเป็นแหล่งอาหารที่สำคัญและนำสัตว์เลี้ยง วัว ควาย ไปเลี้ยงในช่วงฤดูทำนา มีแหล่งน้ำชลประทานพระราชดำรินขนาดเล็ก จำนวน 15 แห่ง กระจายตามที่ราบเชิงเขาตลอดแนวเทือกเขาภูพาน สภาพดินเป็นดินร่วนปนทรายมีความอุดมสมบูรณ์ต่ำ ส่วนลักษณะการทำเกษตรสามารถจำแนกลักษณะการทำเกษตรกรรมของเกษตรกรในเชิงพื้นที่เป็น 2 พื้นที่ คือ วิถีทำการเกษตรโดยอาศัยน้ำชลประทานและวิถีทำการเกษตรโดยอาศัยน้ำฝนตามธรรมชาติ โดยพบกลุ่มชาติพันธุ์ที่เป็นหัวหน้าศูนย์เรียนรู้ จำนวน 3 ชาติพันธุ์ คือ ชาติพันธุ์ไทยอู๋ ชาติพันธุ์ภูไท ชาติพันธุ์ไทอีสาน

จากการศึกษาชุดความรู้ที่เหมาะสมของเกษตรกรในแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์พบว่าเกษตรกรส่วนใหญ่มีภูมิปัญญาในการทำเกษตรที่มีความสอดคล้องและแตกต่างกันตามสภาพวิถีทำการเกษตร โดยเกษตรกรจะเลือกรับการถ่ายทอดชุดความรู้จากศูนย์ศึกษาการพัฒนาภูพานฯ ที่สอดคล้องกับชุดความรู้เดิมที่มีได้อย่างรวดเร็วและจะดำเนินการโดยทำการประยุกต์ใช้โดยมีชุดความรู้เดิมเป็นฐาน

ตารางแสดงกิจกรรมดั้งเดิมและกิจกรรมที่แสดงถึงการเป็นเกษตรกรต้นแบบของแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์

ชาติพันธุ์	กิจกรรมดั้งเดิม				กิจกรรมใหม่ที่แสดงถึงการเป็นเกษตรกรต้นแบบ
	พืช	สัตว์	ประมง	ภูมิคุ้มกัน	
ไทยอื้อ	ทำนาคำ พืชไร่ พืชสวน	ไก่ชน วัว ควาย หมู	หาลา	จักสาน ไม้ไผ่ ค้าขาย	การปลูกข้าวเพื่อผลิตเมล็ดพันธุ์จำหน่าย, การแปรรูปข้าวฮางอก, การเลี้ยงไก่ดำภูพาน, การเลี้ยงหมูภูพาน, การทำเกษตรแบบผสมผสาน, สหกรณ์ร้านค้าชุมชน
ภูไท	ทำนาคำ ข้าวฮาง ฝ้าย, กก คราม หม่อน	ไก่ชน เลี้ยง ไหม วัว ควาย	หาลา	จักสาน ไม้ไผ่ ทอผ้า สมุนไพร	การปลูกหม่อนเลี้ยงไหม, การทอผ้าไหม, การทอผ้าคราม, การทอผ้าฝ้ายและผ้าไหม, ข้อมลิจากธรรมชาติ, การจักสานใบเตย, การทอเส้นใยจากผสมฝ้าย, การปลูกข้าวเพื่อผลิตเมล็ดพันธุ์จำหน่าย และการแปรรูปข้าวฮางอก, การปลูกและแปรรูปพืชสมุนไพรเพื่อรักษาโรคตามหลักแพทย์แผนไทย
ไทยอีสาน	ทำนาคำ พืชไร่	ไก่ชน วัว	หาลา	หาของป่า จักสาน ไม้ไผ่ สมุนไพร	การปลูกข้าวเพื่อผลิตเมล็ดพันธุ์จำหน่าย และการแปรรูปข้าวฮางอก, การเลี้ยงไก่ดำภูพาน, การเลี้ยงโคเนื้อภูพาน, การทำเกษตรแบบผสมผสาน, การปลูกและแปรรูปพืชสมุนไพรเพื่อรักษาโรคตามหลักแพทย์แผนไทย

2. ผลการศึกษารูปแบบการสร้างเกษตรกรต้นแบบโดยการสัมภาษณ์เชิงลึก และถอดบทเรียน สรุปผลการศึกษามี 5 ขั้นตอน ดังนี้ 1) ศึกษาสถานการณ์ปัจจุบันที่มีผลกระทบทั้งทางตรงและทางอ้อมหรืออาจส่งผลกระทบทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงตามสภาพแวดล้อมและสภาพภูมิสังคมของเกษตรกรเป็นสำคัญ 2) ใช้วิถีพุทธ “ สัปปริสังธรรม 7 ” เป็นแนวทางในการคัดเลือกเกษตรกรเข้าร่วมโครงการ กล่าวคือธรรมที่ทำให้คนเป็นคนดี มีคุณธรรม เป็นคนเก่ง มี 7 ประการ คือ (1) เป็นผู้รู้จักเหตุ (2) เป็นผู้รู้จักผล (3) เป็นผู้รู้จักตน (4) เป็นผู้รู้จักประมาณ (5) เป็นผู้รู้จักกาล (6) เป็นผู้รู้จักชุมชน (7) เป็นผู้รู้จักบุคคล 3) ถ่ายทอดชุดความรู้ให้เกษตรกรโดยเลือกกิจกรรมทำการเกษตรที่สอดคล้องกับลักษณะภูมิศาสตร์และบริบท/วัฒนธรรมตามอัตลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์และสามารถนำชุดความรู้ดั้งเดิมหลอมรวมกับชุดความรู้ใหม่ที่ได้รับการถ่ายทอดจากศูนย์ศึกษาการพัฒนาภูพานฯ 4) ศึกษาลักษณะภูมิศาสตร์ของแปลงเกษตรกรรมที่จะดำเนินการและบริบท/วัฒนธรรมของพื้นที่โดยสอดคล้องกับกลุ่มชาติพันธุ์และตามความต้องการของเกษตรกรเป็นสำคัญ 5) ยกระดับการพัฒนาเกษตรกรต้นแบบใน 3 ระดับ คือ ระดับบุคคล สถาบันครอบครัวและระดับชุมชนนำสู่เกษตรกรต้นแบบที่สมบูรณ์

สรุปและอภิปรายผลการวิจัย

การวิจัยนี้ได้มุ่งเน้นกระบวนการมีส่วนร่วมของหลายฝ่ายที่เกี่ยวข้องกับการส่งเสริมความเข้มแข็งของเกษตรกรโดยเฉพาะศูนย์ศึกษาการพัฒนาอันเนื่องมาจากพระราชดำริซึ่งน้อมนำหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงเป็นแนวทางในการส่งเสริมและขยายผลการพัฒนาให้กับเกษตรกรทั่วไป ในการร่วมค้นหารูปแบบการสร้างเกษตรกรต้นแบบโดยยึดหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงโดยมีเจ้าหน้าที่ด้านวิชาการและด้านขยายผลของศูนย์ศึกษาการพัฒนาฯ

ตลอดจนเกษตรกรในพื้นที่และผู้มีส่วนเกี่ยวข้องทุกฝ่ายซึ่งมีแนวคิดและอุดมการณ์ที่ตรงกันมาร่วมวางแผนกำหนดแนวทางการพัฒนาลงมือปฏิบัติร่วมกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเกษตรกรในพื้นที่มีกระบวนการติดตามประเมินผลและปรับปรุงแนวทางการพัฒนาอย่างต่อเนื่องสะท้อนให้เกิดการพัฒนาเศรษฐกิจของชุมชนพัฒนาคุณภาพชีวิตรวมถึงการพัฒนาในองค์กรร่วมโดยมีประเด็นที่สามารถอภิปราย ได้ดังนี้

1.การวิจัยได้ข้อค้นพบว่าสภาพภูมิสังคมของเกษตรกรต้นแบบของศูนย์ศึกษาการพัฒนาภูพานอันเนื่องมาจากพระราชดำริ จังหวัดสกลนคร จะต้องเข้าใจในบริบทของพื้นที่และการดำเนินชีวิตตามวิถีชุมชน เพื่อพัฒนาชุมชนให้เข้มแข็ง จะต้องอยู่บนทางสายกลาง ความพอดี พอประมาณอย่างพอเหมาะพอควรกับสภาพทางเศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อมรวมทั้งวัฒนธรรมในแต่ละท้องถิ่น ไม่มากเกินไปจนเสียสภาพของตนและไม่น้อยไปจนขาดแคลน หรือไม่เพียงพอที่จะดำเนินการให้เกิดประโยชน์ต่อส่วนรวม ตามกำลังของตน อย่างมีเหตุผลเพื่อให้ได้ผลผลิตที่คุ้มค่าบนพื้นฐานของความถูกต้องความเป็นจริงตามหลักวิชาสะท้อนภูมิปัญญาของท้องถิ่นที่มีในชุมชน ชุมชนต้องเตรียมตัว เพื่อเป็นภูมิคุ้มกัน โดยการพัฒนาศูนย์ฯ เกษตรกรที่มีคุณภาพ มีความรู้ รอบรู้ใฝ่รู้ รอบคอบ เข้าใจถึงเทคนิค วิธีการขั้นตอนในการคิด มีทักษะการทำเกษตรกรรม ตามหลักภูมิปัญญาท้องถิ่น ภูมิปัญญาไทย และภูมิปัญญาสากล พร้อมรับต่อผลกระทบและความเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นด้านวัตถุ สังคม สิ่งแวดล้อม และวัฒนธรรม ซึ่งสอดคล้องกับ วิรัช วิรัชนิภาวรรณ (2551 : 8-11) ได้กล่าวถึง การบริหารจัดการตามแนวทางเศรษฐกิจพอเพียงในชุมชนว่า เศรษฐกิจพอเพียงมิได้เน้นเฉพาะด้านเศรษฐกิจเพียงด้านเดียว แต่ในการดำรงชีวิตและการปฏิบัติงานของประชาชนและชุมชนทุกระดับจะต้องพอเพียงในทุกด้าน ไม่ว่าจะเป็นด้าน

วัตถุและจิตใจ หรือด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมืองการปกครองและการบริหาร โดยคำว่าความพอเพียงหมายถึง ทางสายกลาง ทั้งนี้ในการดำรงชีวิตและการปฏิบัติงานของเกษตรกรและชุมชนต้องอาศัยความรู้ ควบคู่คุณธรรม โดยความรู้จะต้องประกอบไปด้วย ความรอบรู้ ความรอบคอบ และความระมัดระวังที่จะนำวิชาการต่างๆ มาใช้ในการคิดหรือการวางแผนและการปฏิบัติงานในขั้นตอนต่างๆ ส่วนคุณธรรมนั้นประกอบไปด้วยความมีสติ ปัญญา ความขยันขันแข็ง ความอดทน พากเพียร ความซื่อสัตย์ สุจริต และความเอื้อเฟื้อแบ่งปัน ของเกษตรกรในชุมชน ความเข้าใจพื้นฐานที่ควรคำนึงถึง 6 ด้าน ในการพัฒนาได้แก่ 1) ภูมิสังคม จะต้องอยู่บนพื้นฐานของสภาพทางภูมิศาสตร์ และวิถีปฏิบัติของชุมชน การดำรงชีวิต จารีต ประเพณี 2) บริบท/วัฒนธรรม จะต้องเข้าใจในบริบท และวัฒนธรรมของตนเองและชุมชน แต่ละกลุ่มชาติพันธุ์ 3) ทรัพยากร จะต้องคำนึงถึงวัตถุดิบ ต้นทุน การผลิต ใช้ทรัพยากรอย่างคุ้มค่า 4) ภูมิปัญญาท้องถิ่น จะต้องสะท้อนถึงภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อสืบทอดเป็นฐานให้ชนรุ่นหลังได้เรียนรู้พัฒนาต่อยอด 5) องค์ความรู้ใหม่ จะต้องปรับใช้ให้เหมาะสมกับสภาพพื้นที่และสิ่งแวดล้อม หลอมรวมกับชุดความรู้เดิม เพื่อพัฒนาต่อยอดให้ผลผลิตมีคุณภาพและเพิ่มปริมาณการผลิตตลอดจนเพื่อลดต้นทุนในการผลิต 6) ศักยภาพการผลิต จะต้องอยู่บนศักยภาพการผลิตของตนและครอบครัวแบบค่อยเป็นค่อยไป พัฒนาศักยภาพการผลิตไปพร้อมกับการพัฒนาคุณภาพผลผลิตและ เพิ่มปริมาณผลผลิตให้สามารถแข่งขันได้และสอดคล้องกับ สำนักงานคณะกรรมการพิเศษเพื่อประสานงานโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ (2548 : 3) ได้กล่าวถึงแนวคิดและทฤษฎีการพัฒนาอันเนื่องมาจากพระราชดำรินี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยี้ด “คนเป็นศูนย์กลางการพัฒนา” ตามแนวพระราชดำรัส “เศรษฐกิจพอเพียง” มี “การพัฒนาแบบองค์รวม” และให้ความสำคัญกับกระบวนการมีส่วนร่วมของภาคีการพัฒนาโดยคำนึงถึงภูมิสังคมและน้อมนำหลักปรัชญาของเศรษฐกิจ

พอเพียงเป็นปรัชญานำทางในการพัฒนาและบริหารประเทศ

2. ผลจากการศึกษารูปแบบการสร้างเกษตรกรต้นแบบโดยการสัมภาษณ์เชิงลึกและถอดบทเรียน สรุปผลการศึกษามี 5 ขั้นตอนดังนี้

ขั้นที่ 1 ศึกษาสถานการณ์ปัจจุบันที่มีผลกระทบทั้งทางตรงและทางอ้อมหรืออาจส่งผลกระทบต่อทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงตามสภาพแวดล้อมและสภาพภูมิสังคมของเกษตรกรเป็นสำคัญ

ขั้นที่ 2 ใช้วิธีพุทธ “ สัปปุริสธรรม 7 ” เป็นแนวทางในการคัดเลือกเกษตรกรเข้าร่วมโครงการ กล่าวคือธรรมที่ทำให้คนเป็นคนดีมีคุณธรรมเป็นคนเก่งมี 7 ประการคือ 1) เป็นผู้รู้จักเหตุ 2) เป็นผู้รู้จักผล 3) เป็นผู้รู้จักตน 4) เป็นผู้รู้จักประมาณ 5) เป็นผู้รู้จักกาล 6) เป็นผู้รู้จักชุมชน 7) เป็นผู้รู้จักบุคคล

ขั้นที่ 3 ถ่ายทอดชุดความรู้ให้เกษตรกรโดยเลือกกิจกรรมทำการเกษตรที่สอดคล้องกับลักษณะภูมิศาสตร์และบริบท/วัฒนธรรมตามอัตลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์และสามารถนำชุดความรู้ดั้งเดิมหลอมรวมกับชุดความรู้ใหม่ที่ได้รับการถ่ายทอดจากศูนย์ศึกษาการพัฒนาภูพานฯ

ขั้นที่ 4 ศึกษาลักษณะภูมิศาสตร์ของแปลงเกษตรกรรมที่จะดำเนินการและบริบท/วัฒนธรรมของพื้นที่โดยสอดคล้องกับกลุ่มชาติพันธุ์และตามความต้องการของเกษตรกรเป็นสำคัญ

ขั้นที่ 5 ยกระดับการพัฒนาเกษตรกรต้นแบบใน 3 ระดับคือระดับบุคคล สถาบันครอบครัว และระดับชุมชน นำสู่เกษตรกรต้นแบบที่สมบูรณ์โดยการอธิบายปรากฏการณ์กระบวนการสร้างเกษตรกรต้นแบบใน 3 ระดับคือ

1) ระดับบุคคลเกษตรกรสามารถพึ่งพาตนเองเน้นความพอเพียงลดรายจ่ายเพิ่มรายได้เป็นชุดความรู้เฉพาะบุคคลถ่ายทอดเฉพาะคนในครอบครัวเท่านั้น

2) ระดับสถาบันครอบครัวเกษตรกรทำการเกษตรโดยอาศัยแรงงานในครัวเรือน

เป็นหลักมีการแบ่งภารกิจความรับผิดชอบภายในครัวเรือนพบมีบทบาทในการสืบทอดระหว่างคนในครอบครัวเน้นแรงงานและชุดความรู้ของครอบครัวถ่ายทอดให้แก่บุคคลภายนอกที่สนใจเข้าไปศึกษาเรียนรู้ในแปลงเชื่อมโยงการผลิตใช้ในครอบครัวและเริ่มจำหน่ายสู่ตลาดภายนอก

3) ระดับชุมชนเกษตรกรรมมีความพร้อมทั้งส่วนตนและครอบครัวเป็นบุคคลสาธารณะคิดถึงประโยชน์ของส่วนรวมเป็นตัวแทนของชุมชนเป็นผู้นำทางความคิดและผู้นำในเวทีต่างๆ

สอดคล้องกับ จิรายุ อิศรางกูร ณ อยุธยา และปรียานุช พิบูลย์สรารุช (2552 : 13 -16) กล่าวถึงการพัฒนาชุมชนให้เข้มแข็งได้ใน 4 มิติ คือ วัตถุประสงค์ สิ่งแวดล้อม และวัฒนธรรมอย่างเป็นองค์รวม คือไม่แยกส่วนแต่เชื่อมโยงกัน สัมพันธ์กัน ต่างเป็นเหตุเป็นผล เป็นทั้งปัจจัยที่ใช้ในกระบวนการผลิต การบริการ ดังนั้น คนเป็นศูนย์กลางของการพัฒนา

ในการดำเนินงานโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ มีข้อควรระวังในการประยุกต์ใช้หลักการพัฒนาสู่การปฏิบัติในพื้นที่ต่างๆ คือ การพัฒนาต้องเป็นไปตามขั้นตอน โดยที่จะต้องทำให้ชุมชนมีความเข้มแข็งก่อน แล้วมีการพัฒนาต่อไปให้ประชาชนสามารถพึ่งตนเองได้ ขณะเดียวกันจะต้องอนุรักษ์และพัฒนาทรัพยากรสิ่งแวดล้อม ส่งเสริมความรู้เทคนิควิชาการสมัยใหม่พร้อมๆ กันไปด้วย อย่างไรก็ตามในการดำเนินงานโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำรินั้นจะต้องคำนึงถึงสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์และสังคมวิทยาของแต่ละท้องถิ่นที่มีความแตกต่างกันด้วยเสมอ

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะในการนำไปใช้
เพื่อให้การนำผลไปใช้งานเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพผู้วิจัยจึงได้เสนอแนะว่า ควรพิจารณา คือ ควรนำวิธีการขั้นตอนรูปแบบการสร้าง

เกษตรกรต้นแบบโดยยึดหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงไปประยุกต์ใช้ในพื้นที่ของศูนย์ศึกษาการพัฒนาอันเนื่องมาจากพระราชดำริอื่นๆ โดยคำนึงถึงความสอดคล้องของสภาพภูมิสังคมบริบทของชุมชนและวัฒนธรรมของแต่ละพื้นที่เป็นสำคัญ

ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป

จากการศึกษาวิจัยในครั้งนี้ เพื่อการพัฒนาที่สมบูรณ์ยิ่งขึ้นควรมีการศึกษาวิจัยต่อยอดในเรื่องควรศึกษารูปแบบการสร้างเกษตรกรต้นแบบโดยยึดหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงในกลุ่มชาติพันธุ์อื่นๆ เพื่อเป็นแนวทางการส่งเสริมการพัฒนาต่อไป

เอกสารอ้างอิง

- จิรายุ อิศรางกูร ณ อยุธยา และ ปรียานุช พิบูลย์สรารุช. (2552). **ตามรอยพ่อ ชีวิตพอเพียงสู่การพัฒนาที่ยั่งยืน**. กรุงเทพฯ : ศูนย์การพิมพ์เพชรรุ่ง.
- วิรัช วิรัชนิการวรรณ. (2551). **การบริหารจัดการตามแนวทางคุณธรรมและแนวทางเศรษฐกิจพอเพียง** กรุงเทพฯ : รายงานวิจัย.
- สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (2554). **แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 11**. กรุงเทพฯ : สหมิตรพรินต์ติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- สำนักงานคณะกรรมการพิเศษเพื่อประสานงานโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ. (2548). **แนวคิดและ ทฤษฎีการพัฒนาอันเนื่องมาจากพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ. : เคเอสเอ็นเตอร์พรีนตติ้ง.
- _____. (2550). **80 พรรษา ปวงประชาเป็นสุขสันต์**. กรุงเทพฯ : พิรสเกล.